

ВІДГУК

офіційного опонента доктора психологічних наук, професора кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького *Ковальнової Ольги Вікторівни* на дисертаційне дослідження *Астремської Ірини Володимирівни* «Психологічні засади супервізії у подоланні синдрому емоційного вигорання фахівців у системах спеціальної освіти та соціальної роботи», поданого на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія

Актуальність теми дисертаційної роботи, її зв'язок із планами відповідних галузей наук

Феномен «емоційного вигорання» є феноменом, що викликаний інтенсивною міжособистісною взаємодією при роботі з людьми, що супроводжується емоційною насиченістю та когнітивною складністю, яку важко переоцінити. Емоційне вигорання найбільш характерно для представників професій, які змушені постійно спілкуватися з людьми, насамперед освітньої сфери, працівників соціальної та медичної сфер, служби психологічної допомоги (професій типу «людина-людина») тощо.

Проблема емоційного вигорання є однією з найбільш актуальних проблем психологічної науки та практики. Співробітники більшості сучасних організацій, професійна діяльність яких пов'язана з необхідністю здійснення емоційно напружених контактів тою чи іншою мірою схильні до вигорання.

Відомо, що людина, яка обирає професію допомоги, має розуміти та вміти працювати з власними проблемами, а також повинна періодично звертатися за допомогою до своїх колег. Для повного розуміння будь-якого процесу необхідна присутність, участь іншого професіонала, інакше спеціаліст потрапляє у замкнене коло власних думок і почуттів, що може призвести до нервового зриву, чи серйозного психічного розладу. Серед спеціалістів професій, що спрямовані на допомогу іншим людям, найчастіше

спостерігається емоційне вигорання, як захисний механізм психіки від непомірних навантажень.

Серед тих, хто обрав фах дефектолога, логопеда, психолога, соціального працівника, дуже часто звучить мотив допомоги людям, дарувати тепло своєї душі – їхня особистість стає одним з основних інструментів в обраній професії. Робота фахівців спеціальної освіти здійснюється в таких умовах, що на них діє комплекс несприятливих виробничих факторів різної природи, нервово-емоційного напруження, високої відповідальності, які призводять до розвитку професійного стресу, емоційного вигорання. Дослідження, проведені в різних регіонах країни, дозволяють стверджувати, що синдром вигорання починає формуватися вже у студентів спеціальної освіти старших курсів. Більшість дослідників вважають, що активна протидія стресові дає змогу знизити ризик остаточного вигорання. Корисними є механізми протидії виникненню цього синдрому, заходи профілактики та корекції його негативних виявів.

В зарубіжних системах психологічної практики істотне місце посідає супервізорство, в основі якого лежить ідея активного використання досвіду, що був накопичений в процесі практичної діяльності. В сучасній Україні супервізорство ще не має широкого впровадження. Однак, воно заслуговує на серйозну увагу, тому що поряд з інноваційними організаційними та змістовними формами роботи, які вже використовуються, може стати дуже результативним засобом професійної діяльності, подолання та профілактики емоційного вигорання.

Ці та інші проблеми України підтверджують актуальність проблематики дисертаційного дослідження Астремської Ірини Володимирівни «Психологічні засади супервізії у подоланні синдрому емоційного вигорання фахівців у системах спеціальної освіти та соціальної роботи», поданого на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія.

Роботу виконано дисертанткою самостійно, без наукового консультанта.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження, їх значення для науки й практики

До найбільш істотних наукових результатів, отриманих здобувачкою, належать: розроблення й обґрунтування структурно-функціональної моделі супервізії; розкриття психологічного змісту супервізії; виокремлення специфічних особливостей та сучасних вимог до впровадження супервізії; визначення психологічних особливостей синдрому емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи; виокремлення та емпіричне підтвердження основних чинників емоційного вигорання, сформованість яких визначає рівень синдрому емоційного вигорання та забезпечує успішність взаємодії з іншими людьми в мікро- та макросоціумі; доведення ефективності супервізії в подоланні синдрому професійного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи.

Практичне значення отриманих результатів забезпечується узагальненнями, висновками та пропозиціями щодо можливостей підвищення ефективності у подоланні емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи. Результати дослідження можуть бути використані в процесі підвищення кваліфікації лікарів, практичних психологів, фахівців спеціальної освіти, педагогів, соціальних працівників, їх навчання, а також у проектуванні кваліфікаційних стандартів та освітніх систем для вищезазначених спеціальностей. Особливо цінними є матеріали дисертації, викладені в навчальних посібниках «Супервізія» та «Прикладні методики соціальної роботи та основи супервізії» для викладачів дисциплін «Супервізія в соціальній роботі», «Прикладні методики соціальної роботи», «Супервізія в спеціальній освіті», «Супервізія в діяльності практичного психолога», «Супервізія в професіях допомоги» тощо, а також в організації виробничих практик майбутніх психологів, соціальних працівників та фахівців спеціальної освіти; у психодіагностичних дослідженнях сфери

професійного вигорання працівників та супервізії у сфері професій типу «людина-людина» студентами, аспірантами, викладачами.

Ступінь обґрунтованості використаних методів, результатів і положень дисертації

У дисертаційному дослідженні Астремської Ірини Володимирівни виважено і конкретно сформульовано науковий апарат дослідження, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет наукового пошуку.

Дисертація має чітку логічну структуру та містить достатнє обґрунтування основних наукових положень, що виносяться на захист.

Розділи дисертації розкривають логіку і послідовність проведення дослідницької роботи. Зміст дисертаційної роботи побудований на відповідному матеріалі, аналіз та узагальнення якого дало можливість сформулювати належним чином обґрунтовані основні наукові положення, висновки та рекомендації. Про це свідчить аналіз тексту дисертації та змісту публікацій автора.

Досягненню поставленої мети, розв'язанню визначених здобувачкою завдань на різних етапах наукового пошуку та формулюванню висновків наукового дослідження слугували обрані загально і конкретно-наукові методи дослідження.

Наукова робота ґрунтується на достатній джерельній базі. У списку використаних джерел 493 найменувань, із них 322 – англійською мовою. До складу джерельної бази входять наукові праці вчених (вітчизняних та зарубіжних) в галузі психології, монографії, дисертації відповідної проблематики, автореферати, збірники наукових праць, педагогічні часописи, методичні видання, історико-педагогічні розвідки, науково-педагогічна періодика, довідково-бібліографічна література, а також наукові праці з суміжних галузей знань.

Наукові положення, висновки та рекомендації, що сформульовані у дисертації є достатньо апробованими на 29 міжнародних науково-практичних

конференціях, міжнародних конгресах і семінарах, які проводились у різних містах України та за кордоном (2011-2023 рр.).

Оцінка змісту та завершеності дисертації

Заслуговує на увагу ретельна розробка структури дисертаційного дослідження, яка зберігає логічну послідовність та комплексність викладення матеріалу як на рівні роботи в цілому, так і в межах кожного окремого розділу. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків.

У вступі чітко визначено мету дослідження, його завдання, об'єкт і предмет, розкрито методологічні підходи, які склали теоретико-методологічні засади дослідження.

Теоретично вагомим, на нашу думку, є матеріал першого розділу роботи «Теоретичні засади вивчення синдрому емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи», який містить теоретичне узагальнення наукової літератури з проблеми вивчення синдрому професійного вигорання, моделей та підходів щодо його розуміння. Виокремлено та описано умови та фактори (відмічено тенденцію до виокремлення таких груп, як: соціальні фактори, особистісні фактори; фактор середовища; фактор досвіду; відношення до спеціальності та самого себе тощо) емоційного вигорання, з'ясовано зв'язок між факторами та симптомами (втома, виснаження; психосоматичні проблеми; безсоння; негативне відношення до пацієнтів; стереотипізація особистісної установки; агресивні тенденції; функціональне, негативне самовідношення; стани тривожності; депресії тощо) емоційного вигорання.

Найбільше уваги присвячено особистісним чинникам емоційного вигорання. Дисертантка зауважує, що особистісні моделі дають найкращу змогу системно досліджувати даний психічний феномен, проте головною, центральною методологічною основою є саме системно-структурний підхід. Саме тому в дисертації нею запропоновано системно-структурну модель

(авторську) чинників емоційного вигорання, до яких віднесено: фактор «індивідуальні особливості» (включає такі чинники як «особистісні особливості особистості» та «локус контролю»); «поведінкові прояви» («способи реалізації копінг-поведінки» та «психологічні поведінкові механізми захисту»); «вольові властивості» («стилі саморегуляції» та «соціальний самоконтроль»); «ціннісні установки» («ціннісні орієнтації» та «суб'єктивний добробут»); «мотиваційні фактори» («домагання особистості»); «організаційно-професійні фактори» («задоволеність роботою» та «самоефективність»); «світоглядні базисні установки» («базисні переконання» та «життєстійкість»); «самоусвідомлення» («рефлексія» та «задоволеність життям»).

Емоційне вигорання є одним з найбільш поширених різновидів професійної деформації (формування негативних особистісних рис) та одним з «проявів професійних деструкцій особистості», які визначаються як процес руйнування структури професійної діяльності та особистості фахівця, що негативно позначається на результаті праці та стані самої діяльності, професійна деструкція має на увазі більш суттєві зміни та більш вагомі наслідки.

Обґрунтовано, що фахівці системи спеціальної освіти та соціальної роботи належать до професій допомоги, які припускають постійну взаємодію і спілкування з людьми, як професії соціономічного типу. Визначено професійні ризики в професіях допомоги: реакція супервізора на стрес і травму. Схарактеризовано різноманітні джерела стресу, який може впливати на супервізованого. Відзначено, що професійна супервізія може включати перевірку стресу. Описано процес професійного вигорання й надано конкретні рекомендації щодо профілактичної та корекційної роботи.

У другому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження супервізії», науковий аналіз проблеми дав можливість опрацювати основні теоретико-методологічні підходи до дослідження психологічних засад супервізії у подоланні синдрому емоційного вигорання фахівців у системі

спеціальної освіти та соціальної роботи. Проаналізовано історичний аспект розвитку супервізії за кордоном та в Україні. Систематизовано сучасні наукові погляди на розуміння супервізії. Визначено та схарактеризовано ролі та стилі супервізора, фокуси та функції супервізії. Приділено увагу професійним цінностям супервізії. Проаналізовано супервізорські відносини та поняття відповідальності в супервізії. Розкрито значення психодинамічної, гуманістичної, структурної теорій та теорії систем для розуміння саме супервізійних стосунків. Уточнено розуміння сетингу, описано форми, види та методи супервізії. Ґрунтовно досліджено моделі супервізії. Запропоновано базову класифікацію моделей супервізії.

У третьому розділі «Науково-теоретичні основи дослідження супервізії у подоланні синдрому емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи» обґрунтовано вибір методів та методик дослідження; описано етапи дослідження; проведено констатувальний етап дослідження рівня емоційного вигорання. Розроблено структурно-функціональну модель супервізії, спрямовану на подолання емоційного вигорання у фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи. У її межах виокремлено такі блоки: концептуальний, змістовно-технологічний, критеріально-результативний.

На констатувальному етапі дослідження було визначено особливості емоційного вигорання експериментальних та контрольних груп фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи.

У четвертому розділі «Емпіричне дослідження референтів емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи» вивчено референтів емоційного вигорання експериментальних груп. Досліджено зв'язок чинників (референтів) та фазам емоційного вигорання (за Бойко В.В.).

Встановлено, що такі риси особистості як дратівливість, реактивна агресивність, емоційна лабільність і невротизм, мають статистично значущий прямий зв'язок зі стадіями емоційного вигорання. Виявлено шляхи

подолання такої поведінки – дотримання дистанції та планування розв'язання проблем; механізми психологічного захисту – заперечення, відволікання, проєкція, раціоналізація; стиль поведінкової саморегуляції – планування; показник суб'єктивного добробуту – емоційні зміни; ціннісні орієнтації – соціальне визнання та раціоналізм. Компонентами особистісної мотиваційної структури визначено мотив уникнення, мотив зміни діяльності; показниками рефлексивності – ретроспективна рефлексія діяльності, рефлексія реальної діяльності, розгляд майбутньої діяльності. Виявлено опосередковані статистично значущі зв'язки, а саме: механізм психологічного захисту «раціоналізація» (у практичних психологів); стиль саморегуляції поведінки – оцінка результатів, базисні переконання – цінність «Я» (SW, self-worth) та контрольованість світу (C, control); ціннісні орієнтації – раціоналізм (у соціальних працівників), ефективність у справах та життєрадісність; компонент індивідуальних мотиваційних структур (рівень домагань) – мотив самоповаги; показник суб'єктивного контролю (локусу контролю) – інтернальність у сфері досягнень; а також задоволеність професійною діяльністю, самоефективність, соціальний самоконтроль та задоволеність життям.

У п'ятому розділі «Верифікація моделі супервізії як ефективного методу подолання емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи».

За результатами затвердження наглядових заходів експериментально перевірено ефективність здійснення регулярної супервізії. Задokumentовано позитивні тенденції, які проявляються у зменшенні симптомів синдрому емоційного вигорання серед спеціалістів систем спеціальної освіти та соціальної роботи. На фазі «Напруження» (усвідомлення психотравмувальних чинників професійної діяльності) зменшується незадоволеність собою (у соціальних працівників спостерігається підвищення, яке можна пояснити зростанням самоусвідомлення, саморозуміння, самоцінності щодо свого місця в житті, своїх цінностей та

потреб, що детермінує пошук себе, своїх справжніх цілей і діяльності, яка буде надихати та дарувати радість). Відчуття тривоги та депресії (що є спонуканами до емоційного вигорання як механізму психологічного захисту), «загнаності у клітку» знижуються і зникає відчуття безнадії; посилюється психічна енергія, що відбувається завдяки індукції ідеального: мислення спрямовується на будову планів, цілей та сенсів. Неадекватне вибіркоче емоційне реагування, емоційно-моральна дезорієнтація, економія емоцій, редукція професійних обов'язків, яка полягає в спробах обмежити обов'язки, пов'язані з емоційними витратами знижуються на фазі «Резистенція». Загальний енергетичний тонус підвищується, а нервова система стабілізується на фазі «Виснаження». Це пов'язано зі зменшенням емоційного дефіциту, емоційної та особистісної відчуженості (деперсоналізації) – появи інтересу до людини – суб'єкта професійної діяльності. На цій фазі симптоматика психосоматичних і нейровегетативних порушень зникає.

Таким чином, дисертанткою емпірично доведено ефективність моделі супервізії фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи, спрямованої на подолання синдрому емоційного вигорання.

Висновки повною мірою висвітлюють основні наукові досягнення проведеного дослідження, містять підсумкові та конкретні узагальнення. В опублікованих працях відображено основні результати проведеного наукового дослідження.

У цілому дисертації властива повнота, системність подання та логічність викладення матеріалу. Авторський стиль відповідає вимогам науковості, мова дисертації коректна та зрозуміла.

**Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій,
сформульованих у дисертації, в опублікованих працях**

Зміст, структура та логіка викладу матеріалу в дисертаційній роботі, сформульовані висновки доводять, що дисертантка володіє культурою наукового пошуку й обізнана в проблемі, яка розглядається.

Наукові результати, отримані в дисертаційній роботі та винесені на захист, одержано автором і відображено у друкованих працях, в тому числі й електронних ресурсах. Основний зміст та результати дослідження досить повно висвітлено у 81 публікації, з них 1 одноосібна монографія, 4 статті у наукових фахових виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science, 21 статті у наукових фахових виданнях України та 10 статей у міжнародних наукових виданнях інших держав, що включені до наукометричних баз даних; 9 статей – в інших міжнародних та наукових виданнях України; 36 публікацій в інших виданнях, з яких – 34 апробаційного характеру у збірниках матеріалів конференцій та ін., 2 навчальні посібники.

З 36 наукових публікацій, які розкривають основні наукові результати дисертації, 22 є англomовними.

Відповідність змісту анотації основним положенням дисертації

Зазначимо, що зміст анотації та основні положення дисертації є ідентичними. Ознайомлення з текстом анотації дисертації дає підстави стверджувати, що за структурою та змістом вона відповідає вимогам, що визначаються МОН України. У тексті анотації стисло висвітлено основні положення, зміст, результати та висновки здійсненого Астремською Іриною Володимирівною дисертаційного дослідження.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

Попри високий науково-практичний рівень запропонованого дисертаційного дослідження, природно, що певні його аспекти потребують уточнення:

1. У дисертаційному дослідженні теоретично виокремлено фактори та чинники емоційного вигорання (у п.1.1 Синдром емоційного вигорання: зміст, симптоми, причини, моделі; ст.53-86), емпірично доведено їх зв'язок з фазами емоційного вигорання у фахівців систем спеціальної освіти та соціальної роботи (у розділі 4. Емпіричне дослідження референтів емоційного вигорання фахівців систем спеціальної освіти та соціальної

роботи – стор. 380-477), проте, доцільно було б подивитися на динаміку цих взаємозв'язків після проведення формувального експерименту.

2. Цікавою була б думка дисертантки щодо перспектив розвитку супервізії в спеціальній освіті та соціальній роботі в Україні. Варто було б проаналізувати виклики, з якими можна зіткнутися під час впровадження розробленої програми, зважаючи на суспільно-політичний та економічно-соціальний контекст сучасності та післявоєнного періоду.

3. У роботі виявлено недоліки у правописі, граматиці, стилістиці, а також технічні неточності. Наприклад, автор використовує некоректні форми, такі як «в тій мірі» замість «тією мірою».

Загальний висновок

З огляду на вищезазначене вважаємо, що дисертаційне дослідження Астремської Ірини Володимирівни *«Психологічні засади супервізії у подоланні синдрому емоційного вигорання фахівців у системах спеціальної освіти та соціальної роботи»* за актуальністю, змістом, обсягом, науковою новизною, вірогідністю, практичним значенням та повнотою викладу даних відповідає нормативним вимогам «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 р. № 1197, а його авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія.

Офіційний опонент

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

Підпис Ковальової Ольги Вікторівни засвідчую.
Начальник відділу кадрів
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

